

ΠΕΤΡΑΓΜΕΝΑ
Ι' ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΚΡΗΤΟΛΟΓΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

(ΧΑΝΙΑ, 1-8 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2006)

ΤΟΜΟΣ Α3

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

ΚΕΡΑΜΙΚΗ – ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ – ΤΕΧΝΗ –
ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ – ΛΑΤΡΕΙΑ – ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΟ
– ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

—ΑΝΑΤΥΠΟ—

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «Ο ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ»

ΧΑΝΙΑ 2011

Επιμέλεια τόμου:

Μαρία Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη,

Γενική Διευθύντρια Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς,

Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού (*mvlazaki@otenet.gr*)

& Ελένη Παπαδοπούλου,

Αρχαιολόγος, ΚΕ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών

Αρχαιοτήτων (*erapadoroul@yahoo.gr*)

Διορθώσεις, σελιδοποίηση και τυπογραφική φροντίδα:

Κωστής Ψυχογιός (*pezanos@otenet.gr*)

Εκτύπωση & βιβλιοδεσία: «Τυποκρέτα» – Γ. Καζανάκης Δ/χοι Α.Β.Ε.

Βι.Πε. Ηρακλείου Κρήτης (*info@kazanakis.gr*)

Η έκδοση πραγματοποιείται με την υποστήριξη του Υπουργείου

Πολιτισμού και Τουρισμού (*www.culture.gr/*)

Την ευθύνη της έκδοσης έχει το Δ.Σ. του «Χρυσοστόμου»:

Αντώνης Πετρουλάκης (*πρόεδρος*), Κώστας Μαυρακάκης (*αντιπρόεδρος*),

Βαγγέλης Μπούρμπος (*γραμματέας*), Χαράλαμπος Σκριβλιωτάκης (*ταμίας*),

Γιάννης Κουκλάκης, Αικατερίνη Μανιά, Κωνσταντίνος Πρώμος (*μέλη*).

ISBN (vol.) : 978-960-9558-05-1

ISBN (set) : 978-960-8648-02-9

© 2011 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «Ο ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ»

ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΕΩΣ 1899

Χάληδων 83, 731 31 Χανιά Κρήτης. Τηλ. & fax : 28210-53879

www.chrysostomos-chania.gr/ E-mail: chrysostomos@otenet.gr

Τεχνίτες και εργαστήρια λαρνάκων στην ΥΜ ΙΙΙ δυτική Κρήτη**

Η έρευνα για τους τεχνίτες και τα εργαστήρια παραγωγής και διακόσμησης λαρνάκων στην ΥΜ ΙΙΙ Κρήτη, αν και ξεκίνησε πριν από τέσσερις δεκαετίες (Rutkowski 1966: 131-32), έχει προχωρήσει με μικρά βήματα ως σήμερα (Kanta 1980: 290-93· Μερούσης 2000: 404-11· Tsiropoulou – Vagnetti 1995, 1997). Το γεγονός αυτό είναι απόρροια του περιορισμένου ερευνητικού ενδιαφέροντος που υπάρχει γενικά για τη μετανακτορική εποχή, η οποία βρέθηκε ήδη από την εποχή του Έβανς στο περιθώριο των μινωικών σπουδών, καθώς ταυτίστηκε με την παρακμή και το προδιαγεγραμμένο τέλος του μινωικού πολιτισμού στο δαρβινικό/εξελικτικό πλαίσιο ερμηνείας που δημιούργησε ο θεμελιωτής της μινωικής αρχαιολογίας.¹

* Διδάκτωρ Προϊστορικής Αρχαιολογίας Α.Π.Θ, Διδάσκων Σχολής Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Σπουδών, Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου. Κυζίκου 25-27, Καλαμαριά, 551 33 Θεσσαλονίκη. E-mail: stefmer@otenet.gr

** Οφείλω ειλικρινείς ευχαριστίες στην Έφορο της Προϊστορικής Συλλογής του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου Δρα Α. Παπάζογλου η οποία μου επέτρεψε να μελετήσω τις ΥΜ ΙΙΙ λάρνακες του Ε.Α.Μ. και δημιούργησε τις κατάλληλες συνθήκες για να προχωρήσει η έρευνά μου. Για τη φιλοξενία και τις διευκολύνσεις στο Ε.Α.Μ. θέλω να ευχαριστήσω τον αρχαιολόγο Κώστα Πασχαλίδη, όπως και τις συναδέλφους Δρα Μ. Νικολαΐδου, Δρα Δ. Κοκκινίδου και Δρα Λ. Στεφανή για τη βοήθειά τους σε διάφορα στάδια αυτής της μελέτης.

1 Οι μελέτες για τον Α. Evans και την καταλυτική επίδραση που άσκησαν οι ιδέες του στην προσέγγιση του μινωικού πολιτισμού είναι πλέον ευάριθμες, ωστόσο παραπέμπω σ' αυτήν που ουσιαστικά καθόρισε το πλαίσιο μέσα στο οποίο κινήθηκε η έρευνα τις δεκαετίες του '80 και του '90 βλ. Cherry 1983. Για μια πρόσφατη επισκόπηση βλ. Hamilakis 2002: 5-7.

Μια απορία που θα μπορούσε κάποιος να διατυπώσει διαβάζοντας τον τίτλο της μελέτης αυτής είναι για ποιο λόγο σήμερα χρειάζεται να αναγνωριστούν τεχνίτες που παρήγαγαν και διακόσμησαν λάρνακες, όταν ακόμα και στο χώρο της κλασικής αρχαιολογίας οι ταυτίσεις αγγειογράφων δεν αποτελούν πια προτεραιότητα (Cherry 1992: 124-26, κυρίως σσ. 127-30 και υποσημειώσεις αρ. 22, 24· Morris I. ³1999: 36-38, Morris 1993: 41-42). Στη συγκεκριμένη έρευνα η διαδικασία αυτή δεν είναι αυτοσκοπός αλλά η αφετηρία για να προσεγγίσουμε θέματα σχετικά με την παραγωγή και τη διακίνηση των λαρνάκων στην ΥΜ ΙΙΙ Κρήτη.

Αρχικά είναι αναγκαίο να παρουσιαστούν σύντομα μεθοδολογικά ζητήματα σχετικά με τα ποιοτικά χαρακτηριστικά του αρχαιολογικού υλικού που χρησιμοποιείται σε έρευνες με τέτοιο προσανατολισμό και τα μορφολογικά-στιλιστικά κριτήρια με βάση τα οποία θα αναγνωριστούν τεχνίτες (πρβ. Cherry 1992: 136-40· Morris 1993: 42-43). Όσον αφορά στο πρώτο ζήτημα, η ποσότητα και τα κοινά ποιοτικά χαρακτηριστικά του αρχαιολογικού υλικού είναι δύο καθοριστικές παράμετροι· ένα ευάριθμο και ομοιογενές ως προς τη χωρική κατανομή και τη χρονολόγηση σύνολο διασφαλίζει την εγκυρότητα των αποτελεσμάτων, προϋποθέσεις δεδομένες στην περίπτωση των ΥΜ ΙΙΙ λαρνάκων (Μερούσης 2000: 197-201). Προβλήματα απορρέουν από το γεγονός ότι αρκετές λάρνακες έχουν δημοσιευτεί αποσπασματικά, κυρίως εκείνες που παρουσιάστηκαν συνοπτικά σε μικρής έκτασης ανασκαφικές εκθέσεις, με αποτέλεσμα να στερούμαστε πληροφοριών (π.χ. δεν απεικονίζονται όλες οι πλευρές, συχνά δεν αναφέρονται οι διαστάσεις, σχεδόν ποτέ δεν γίνεται λόγος για την ποιότητα του πηλού, την όπτηση, το επίχρισμα, τις κατασκευαστικές λεπτομέρειες) που είναι απαραίτητες για να ενισχύσουν ή να αποδυναμώσουν τα αποτελέσματα πρόσφατων ή παλιότερων μελετών. Σ' αυτό το εμπόδιο προστίθεται το γνωστό πρόβλημα που μαστίζει την ελλαδική αρχαιολογία, δηλαδή ο μεγάλος όγκος αδημοσίευτου υλικού. Παρά τους παραπάνω περιορισμούς, η έρευνα μπορεί να προχωρήσει ως ένα βαθμό ικανοποιητικά. Όσον αφορά στο δεύτερο ζήτημα, η δέσμη των μορφολο-

γικών–στιλιστικών κριτηρίων με βάση την οποία θα αναγνωριστούν λάρνακες ως προϊόντα του ίδιου τεχνίτη είναι η παρακάτω :

A. σχήμα κιβωτίου και καλύμματος ή λουτηροειδούς λάρνακας και B. εικονογραφικά δεδομένα (πρβ. Cherry 1992· Morris 1993: 45-46, Morris 1995: 189).

Ως προς το κριτήριο A το σχήμα μιας κιβωτιόσχημης ή λουτηροειδούς λάρνακας δεν μπορεί να λειτουργήσει αυτοδύναμα ως στοιχείο ταύτισης των προϊόντων ενός τεχνίτη. Και τα δύο σχήματα είναι έντονα τυποποιημένα και οι τυχόν μορφολογικές ομοιότητες δύσκολα οδηγούν στην αναγνώριση τεχνιτών. Ωστόσο μπορεί να δώσουν ενδείξεις που θα ενισχύσουν τις ήδη διαπιστωμένες, κυρίως σε εικονογραφικό επίπεδο, ομοιότητες μιας ομάδας λαρνάκων ή είναι πιο πιθανό να προσφέρουν δεδομένα για τις ιδιαιτερότητες και τις επιλογές στο πεδίο των ταφικών πρακτικών μιας περιοχής του νησιού. Τέτοια χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι η απουσία λουτηροειδών λαρνάκων από τη δυτική Κρήτη και η έντονη παρουσία τους στο ανατολικό τμήμα του νησιού ή ακόμα η χρήση κιβωτιόσχημων λαρνάκων με επίπεδο κάλυμμα στην κεντρική Κρήτη (Kanta 1980: 291· Μερούσης 2000: 198-200, 400-3).

Στο κριτήριο B εντάσσονται τα παρακάτω :

1. εικονογραφικά θέματα, 2. δομή παράστασης – εικονογραφικού συνόλου, 3. τρόπος απόδοσης θεμάτων.

Τα κριτήρια B1 και B2 αποτελούν ουσιαστικά τις προϋποθέσεις για μια ταύτιση. Η επιλογή των θεμάτων που θα κοσμήσουν την επιφάνεια μιας λάρνακας ή οποιουδήποτε άλλου αντικειμένου (αγγείου, τοιχογραφίας, σφραγίδας κ.λπ.) και η δομή μιας παράστασης, με άλλα λόγια τα κριτήρια B1 και B2, δεν είναι, βέβαια, αποτέλεσμα τυχαίων επιλογών ενός τεχνίτη. Το στιλ που χαρακτηρίζει μια εποχή δρα καταλυτικά σ' αυτό το επίπεδο, είναι εκείνο που καθορίζει τις σταθερές αρχές με βάση τις οποίες παράγεται και διακοσμείται ένα αντικείμενο (Conkey – Hastorf 1990· Hodder 1990). Στη διακόσμηση των μινωικών λαρνάκων (θεματολογία και δομή παραστάσεων) οι τεχνίτες υπακούουν σε θεμελιώδεις κανόνες που καθορίζουν το στιλιστικό προφίλ των έργων τους (Μερούσης 2000: 20-23,

399-400, 422-23). Το κριτήριο που επιβεβαιώνει τις παρατηρήσεις από τα παραπάνω δεδομένα (A, B1 και B2) και τελικά παίζει καθοριστικό ρόλο στο να ταυτιστούν κάποιες λάρνακες ως έργα του ίδιου τεχνίτη είναι ο τρόπος με τον οποίο τα εικονογραφικά μοτίβα αποδίδονται κάθε φορά (κριτήριο B3 — πρβ. Morris 1993, 1995). Πρόκειται για τις λεπτομέρειες, το *‘μικροστιλ’* που αναπτύσσει κάθε τεχνίτης, είναι αυτό που ο Hill έχει ονομάσει *υποσυνείδητη ιδιοσυγκρασία* ή *επίκτητες μηχανικές κινήσεις* (subconscious idiosyncrasy ή motor habits βλ. Hill 1977, 1993), δηλαδή τεχνικές λεπτομέρειες ή κινήσεις που κάθε τεχνίτης αποκτά καθώς μαθαίνει μια τέχνη και με το πέρασμα του χρόνου τις χρησιμοποιεί μηχανικά πια στην παραγωγή, με άλλα λόγια το *προσωπικό ιδίωμα* ή το *ύφος* κάθε τεχνίτη (πρβ. Morris 1993, 1995, βλ. επίσης Μερούσης 1990· Morgan 1985). Ο Hill με ένα απλό αλλά ευφρές πείραμα απέδειξε στα μέσα της δεκαετίας του ’70 ότι το *ύφος* που χαρακτηρίζει κάθε τεχνίτη, οι *επίκτητες μηχανικές κινήσεις* δεν διδάσκονται και ουσιαστικά είναι αδύνατο να αντιγραφούν από κάποιον άλλο (Hill 1977). Ωστόσο το κριτήριο B3 μόνο του δεν αρκεί, καθώς χρειάζεται ο συνδυασμός και των υπολοίπων για να οδηγηθεί κανείς με ασφάλεια σε ταυτίσεις *‘χεριών’*. Σημειώνω πιο κάτω ένα παράδειγμα : ο τρόπος που αποδίδεται η κυματοειδής ταινία στις παραστάδες μιας λάρνακας —είναι το πιο συνηθισμένο θέμα σ’ αυτή την περιοχή του κιβωτίου— δεν μπορεί να λειτουργήσει, για ευνόητους λόγους, ως το μόνο κριτήριο για να αναγνωριστούν τα προϊόντα κάθε τεχνίτη και αυτό αφορά μια ομάδα αφαιρετικών κυρίως μοτίβων, όπως η σπείρα, το συμμετρικό κυματοειδές πλαίσιο, το αβακωτό κόσμημα κ.λπ. Σ’ αυτές τις περιπτώσεις είναι απαραίτητα και τα τρία κριτήρια.

Μετά τη σύντομη παρουσίαση του μεθοδολογικού πλαισίου, μπορούμε να προχωρήσουμε στο θέμα που μας αποσχολεί εδώ. Η πρώτη ομάδα λαρνάκων που διακοσμήθηκε από τον ίδιο τεχνίτη αριθμεί, προς το παρόν, τρία παραδείγματα. Οι δύο λάρνακες προέρχονται από το νεκροταφείο των Αρμένων (αρ. κατ. 1 και 2) και η τρίτη, δημοσίευτη εδώ και πάνω από πέντε δεκαετίες, από τάφο στα Δράμια (αρ. κατ. 3). Οι τρεις ΥΜ ΙΙΑ2 λάρνακες είναι έργα

του ίδιου τεχνίτη που αναγνωρίστηκε από τον Γιάννη Τζεδάκη στις αρχές της δεκαετίας του '70 και ονομάστηκε 'τεχνίτης των ελαφιών' (Τζεδάκης 1971). Πέρα από τον πανομοιότυπο τρόπο απόδοσης των θεμάτων —οι *κεκτημένες μηχανικές κινήσεις* εντοπίζονται, για παράδειγμα, στην απόδοση του ματιού και των κεράτων στα ζώα και στον αργοναύτη, στα παπυροειδή άνθη κ.λπ.— το θεματολόγιο είναι ίδιο, όπως και η δομή των εικόνων. Εκτός από αυτά, υπάρχουν και άλλα κοινά χαρακτηριστικά : οι τρεις λάρνακες είναι πολύχρωμες, κάτι που απαντά σπανιότατα στην ΥΜ ΙΙΙ εποχή, και έχουν το ίδιο ακριβώς σχήμα κιβωτίου —η παρατήρηση βασίζεται στις δύο δημοσιευμένες λάρνακες από τους Αρμένους— με δύο φατώματα σε κάθε πλευρά και έξι συνολικά πόδια. Οι λάρνακες προέρχονται από δύο νεκροταφεία που σε ευθεία γραμμή απέχουν περίπου 13 χιλιόμετρα, ενώ με το υπάρχον οδικό δίκτυο γύρω στα 20 χλμ.

Η δεύτερη ομάδα συγκροτείται από δύο ΥΜ ΙΙΙΒ λάρνακες. Η πρώτη βρέθηκε σε τάφο στο Μαρουλά (αρ. κατ. 4), ενώ η δεύτερη, που παραδόθηκε σε αποσπασματική κατάσταση στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο το 1967 (αρ. κατ. 5), είναι άγνωστο από ποιο νεκροταφείο της Κρήτης προέρχεται. Σ' αυτή την κιβωτιόσχημη λάρνακα ανήκει ένα κάλυμμα από την ίδια παράδοση.² Και οι δύο λάρνακες έχουν τις ίδιες διαστάσεις (ανήκουν στον τύπο εκείνο του οποίου το μήκος είναι αρκετά μεγαλύτερο του ενός μέτρου, η αρ. κατ. 5 αν και σώζεται κατά το ήμισυ είναι σαφές ότι είχε μήκος περίπου 1,50 μ.), τον ίδιο τύπο καλύμματος και το ίδιο εικονογραφικό πρόγραμμα σε όλες τις πλευρές του κιβωτίου και του καλύμματος. Οι μακριές πλευρές του κιβωτίου κοσμούνται με διπλή οριζόντια οφιοειδή ταινία, οι στενές πλευρές με τετράφυλλο κόσμημα και οφιοειδή ταινία, οι παραστάδες με κάθετες οφιοειδείς ταινίες και το κάλυμμα τόσο στις μακριές όσο και στις στενές πλευρές με οριζόντιες οφιοειδείς ταινίες. Ο τρόπος που αποδίδονται τα θέματα (οι *κεκτημένες μηχανικές κινήσεις* / το *μικροστίλ* του τεχνίτη), η θέση τους στις πλευρές των λαρνάκων, η δομή των παραστάσεων, όλα τα δεδομένα συνη-

2 Το κάλυμμα είχε τοποθετηθεί λαθεμένα σε άλλη λάρνακα (Τουλούπα 1968: 55, εικ. 3). Για τη νέα ταύτιση βλ. Μερούσης 2009: 88.

γορούν ότι οι δύο λάρνακες είναι έργα του ίδιου τεχνίτη. Με βάση μάλιστα αυτή την ταύτιση δεν είναι απίθανο η αγνώστου προέλευσης λάρνακα του Ε.Α.Μ. να προέρχεται από το ΥΜ ΙΙΙ νεκροταφείο της περιοχής του Μαρουλά που συλήθηκε στις αρχές της δεκαετίας του '60 (βλ. *ΚρητΧρον* 17, 1963, 412· *ΑρχΔελτ* 19, 1964, Β3 Χρονικά, 447· Μερούσης 2009: 88, 91).

Στην τρίτη ομάδα ανήκουν δύο ΥΜ ΙΙΙΒ λάρνακες από τα νεκροταφεία των Αρμένων και του Μαρουλά (αρ. κατ. 6 και 7). Και οι δυο κοσμούνται με την ίδια παράσταση που παρουσιάζεται όμως σε διαφορετική θέση. Στη μια μακριά πλευρά της λάρνακας των Αρμένων ο τεχνίτης ζωγράφισε μια από τις πιο ζωντανές σκηνές κυνηγιού στη μινωική εικονογραφία (Μερούσης 2000: 207-8), ενώ σε εκείνη από τον Μαρουλά ο ίδιος τεχνίτης απέδωσε τη σκηνή συνοπτικά στη μια στενή πλευρά της (Κάντα 1973). Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι και οι δύο παραστάσεις είναι δημιουργήματα του ίδιου τεχνίτη. Το *μικροστόιλ* του *λαρνακογράφου* εντοπίζεται εύκολα στον τρόπο με τον οποίο έχουν αποδοθεί, για παράδειγμα, οι ανθρώπινες μορφές, οι αγελάδες και οι ομάδες τόξων που απρόσεκτα, για τα δικά μας μάτια, γεμίζουν τον κενό χώρο του ιερού τόπου στον οποίο εκτυλίσσεται το κυνήγι. Τα κλειστά τόξα, το κλαδί και τα παγώνια αποδίδουν συνοπτικά την ιερή γη. Αυτές οι δυο λάρνακες μοιράζονται και άλλα κοινά χαρακτηριστικά : έχουν το ίδιο σχήμα καλύμματος με ελαφρά κοίλη δοκό και τις ίδιες περίπου διαστάσεις — ας έχουμε κατά νου ότι οι λάρνακες είναι χειροποίητες γι' αυτό ακόμα και σ' εκείνες που είναι προϊόντα του ίδιου τεχνίτη παρατηρούνται μικρές κατασκευαστικές διαφοροποιήσεις.

Η λάρνακα με αρ. κατ. 7 εκτός από την όμοια σκηνή κυνηγιού με την αρ. κατ. 6, φέρει στις δύο μακριές πλευρές της ένα από τα πιο σπάνια θέματα στην εικονογραφία των ΥΜ ΙΙΙ λαρνάκων. Πρόκειται για το 'φύλλο',³ όπως ονόμασε το μοτίβο η Άννα Μιχαηλίδου στη δημοσίευση μιας λάρνακας που προέρχεται από τον ίδιο τάφο

3 Η ονομασία 'φύλλο' είναι πιο εύστοχη από τον όρο *hatched loop* (ρακέτα/θηλειά) του Furumark (1972, mot. 63.8), καθώς έτσι δηλώνεται η φυτική καταγωγή του θέματος, που είναι παράγωγο/υβρίδιο του παπυροειδούς άνθους.

στον Μαρουλά, βρέθηκε όμως στα τέλη της δεκαετίας του 1960 στα χέρια αρχαιοκαπήλων και κατέληξε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, όπου σήμερα εκτίθεται στον προθάλαμο περιοδικών εκθέσεων (Μιχαηλίδου-Παππά 1972: 325, υποσημ. 1). Σε αυτή τη λάρνακα (αρ. κατ. 8) το θέμα του 'φύλλου' απαντά στη μακριά πλευρά του κιβωτίου. Το ίδιο θέμα συναντάται στη μακριά πλευρά μιας λάρνακας που παραδόθηκε το 1967 στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (αρ. κατ. 9) αλλά δεν είχε απεικονιστεί στην τότε δημοσίευση (Τουλούπα 1968· Μερούσης 2009: 77-81, εικ. 1). Και αυτή η λάρνακα είναι πιθανό ότι προέρχεται από έναν από τους τρεις συλημένους τάφους του Μαρουλά (βλ. *ΚρητΧρον* 17, 1963, 412· *ΑρχΔελτ* 19, 1964, Β3 Χρονικά, 447). Την εποχή που η Μιχαηλίδου δημοσίευσε τη λάρνακα του Μουσείου Θεσσαλονίκης τα γνωστά παραδείγματα λαρνακών με 'φύλλο' ήταν τρία (αρ. κατ. 7, 8, 9). Σ' αυτά προστίθεται ένα τέταρτο, η λάρνακα με αρ. κατ. 10 από το νεκροταφείο των Αρμένων. Οι πέντε συνολικά λάρνακες (αρ. κατ. 7, 8, 9, 10 και η με αρ. κατ. 6 λόγω της όμοιας σκηνης κυνηγιού με την αρ. κατ. 7) και με αρκετή επιφύλαξη μια έκτη από το Άδελε (αρ. κατ. 11) είναι έργα, αν όχι του ίδιου τεχνίτη, του ίδιου τοπικού εργαστηρίου. Η απόδοση του 'φύλλου' στις λάρνακες με αρ. κατ. 9 και 10 (πιθανώς και η αρ. κατ. 7) είναι ίδια σύμφωνα με το κριτήριο Β3, γι' αυτό θεωρούμε ότι είναι προϊόντα του ίδιου τεχνίτη. Οι υπόλοιπες λάρνακες (με επιφύλαξη η αρ. κατ. 11) συνδέονται με βάση τα κριτήρια Β1 και Β2, δηλαδή τα κοινά χαρακτηριστικά τους είναι το εικονογραφικό θέμα που συναντάται μόνο σ' αυτή την περίοδο (ΥΜ ΙΙΙΒ) σε λάρνακες των συγκεκριμένων νεκροταφείων και ο ίδιος τρόπος δομής των παραστάσεων. Αξιοσημείωτο είναι ότι ο τεχνίτης επιλέγει τις μακριές πλευρές του κιβωτίου για να αποδώσει το θέμα το οποίο σχηματίζεται από δύο φύλλα με ένα διπλό βλαστό ή στέλεχος και μικρότερα φύλλα τα οποία γεμίζουν τον άδειο χώρο (Μιχαηλίδου-Παππά 1972: 349-51, πίν. ΜΔ). Αυτή η ομάδα μοιράζεται και άλλα κοινά χαρακτηριστικά : οι λάρνακες με αρ. κατ. 8 και 10 έχουν τον ίδιο τύπο καλύμματος, οι με αρ. κατ. 8 και 9 έχουν ίδιες διαστάσεις και η στενή πλευρά του κιβωτίου τους κοσμεύεται με το ίδιο θέμα

(αβακωτό κόσμημα). Οι ομοιότητες συνεχίζονται ως εξής: όλες οι λάρνακες είναι σύγχρονες, προέρχονται από δύο γειτονικά νεκροταφεία που σε ευθεία γραμμή απέχουν γύρω στα 10 χλμ. (Αρμένιοι και Μαρουλάς), ενώ το Άδελε δεν απέχει περισσότερο από 2-3 χλμ. από τον Μαρουλά και διακοσμούνται στις μακριές τους πλευρές με ένα θέμα τοπικής καθαρά έμπνευσης και εμβέλειας. Στα προϊόντα αυτού του εργαστηρίου ίσως ανήκουν δύο ακόμα λάρνακες από τους Αρμένους (τάφοι 17 και 55 βλ. Μερούσης 2000, αρ. κατ. 21 και 24).⁴ Εκτός από τις δύο κοινές σκηνές, το τελετουργικό κυνήγι και το ‘φύλλο’, σ’ αυτή την ομάδα λαρνάκων παρουσιάζονται άλλα, διαφορετικά θέματα, γεγονός που ίσως υποδεικνύει ότι η διακόσμηση μιας λάρνακας γινόταν ταυτόχρονα από δύο *λαρνακογράφους*: για παράδειγμα ο ένας μπορεί να ζωγράφιζε τη μια μακριά πλευρά, ενώ ο δεύτερος την άλλη ή το κάλυμμα.⁵

Από τα πιο πάνω δεδομένα φαίνεται ότι λάρνακες του ίδιου τεχνίτη διακινούνταν σε νεκροταφεία του βόρειου τμήματος του σημερινού νομού Ρεθύμνου (Μαρουλάς, Αρμένιοι, Άδελε και Δράμια

4 Βλ. το συμμετρικό κυματοειδές πλαίσιο στις παραστάδες της λάρνακας με αρ. κατ. 1 και εκείνης του τάφου 55 των Αρμένων και σύγκρινε με τις παραστάδες της λάρνακας από τον τάφο 17. Πρβ. επίσης το χιαστί θέμα στα πόδια των λαρνάκων από τους τάφους 17 και 55 των Αρμένων.

5 Μερικές ακόμα λάρνακες από την περιοχή του νομού Ρεθύμνου θεωρούνται προϊόντα του ίδιου εργαστηρίου. Πιο συγκεκριμένα τρεις λάρνακες άγνωστης προέλευσης, σήμερα στο Μουσείο Ρεθύμνου (Μανγιαννάκι 1972: 61-63 (αρ.6), 63-67 (αρ. 7), 67-81 (αρ. 8)- Μερούσης 2000, αρ. κατ. 212-214), έχουν θεωρηθεί με βάση την απόδοση του χταποδιού προϊόντα του ίδιου εργαστηρίου (Καντα 1980: 292) αλλά κάτι τέτοιο δεν πρέπει να θεωρείται βέβαιο. Δύο άλλες λάρνακες, η πρώτη άγνωστης προέλευσης (Μανγιαννάκι 1972: 61-63 (αρ.6)- Μερούσης 2000, αρ. κατ. 212) και η άλλη από τάφο στον Σταυρωμένο (Καντα 1980: 212, εικ. 102.1- Μερούσης 2000, αρ. κατ. 187) —σύγκρινε τα πλάγια παπυροειδή στο κάλυμμα— ίσως είναι προϊόντα του ίδιου εργαστηρίου αλλά και εδώ η ταύτιση δεν είναι ασφαλής, γιατί δεν πληρούνται τα στιλιστικά κριτήρια που αναφέραμε πιο πάνω. Σχετικά με το θέμα του χταποδιού με το κωνικό ‘σκουφί’ που συναντάται σε λάρνακες από τα νεκροταφεία της ευρύτερης περιοχής του Ρεθύμνου (βλ. Μιχαηλίδου-Παππά 1972: 347-48- Μερούσης 2000: 261) και το αν είναι ένα μοτίβο που σχετίζεται με συγκεκριμένο εργαστήριο διακόσμησης λαρνάκων, τα δημοσιευμένα παραδείγματα δεν επαρκούν για να υποστηρίξουν με βεβαιότητα μια τέτοια σκέψη.

[v. Χανίων]]⁶ σε απόσταση που δεν ξεπερνούσε τα 20 χιλιόμετρα. Σ' αυτό το σημείο αναπόφευκτα η συζήτηση έρχεται στο θέμα, αν οι τεχνίτες ήταν πλανόδιοι ή εγκατεστημένοι σε μόνιμα εργαστήρια και με διάφορους τρόπους και μέσα διέθεταν τα προϊόντα τους στη γύρω περιοχή. Οι αρχαιομετρικές αναλύσεις θα προσφέρουν στο μέλλον απαντήσεις, μέχρι τότε όμως μπορούμε να παρουσιάσουμε μερικές σκέψεις για την οργάνωση των εργαστηρίων, τον τρόπο παραγωγής και διακίνησης των λαρνάκων στην ΥΜ ΙΙΙ Κρήτη.

Αρκετοί ερευνητές έχουν υποστηρίξει ότι οι τεχνίτες λαρνάκων ήταν πλανόδιοι (Kanta 1980: 290-91· Μερούσης 2000: 405 κ.ε.· Rutkowski 1966: 132· Tsiropoulou – Vagnetti 1997: 477) και αυτή η πρόταση έχει στηριχτεί στο γεγονός ότι όμοιες λάρνακες έχουν εντοπιστεί, όπως είδαμε πιο πάνω, σε κοντινά νεκροταφεία όχι μόνο της δυτικής αλλά και της υπόλοιπης Κρήτης (Tsiropoulou – Vagnetti 1995, 1997). Η περίπτωση μάλιστα των πλανόδιων πιθαράδων από το χωριό Θραψανό στην κεντρική Κρήτη χρησιμοποιήθηκε ως εθνογραφικό παράλληλο για να στηρίξει αυτή την πρόταση (Βογιατζόγλου 1972, Voyatzoglou 1984).

Από τα αρχαιολογικά δεδομένα που παρουσιάστηκαν πιο πάνω από τη δυτική Κρήτη καθώς και αυτά από την κεντρική και ανατολική (βλ. Μερούσης 2000: 408-11· Tsiropoulou – Vagnetti 1997) φαίνεται ότι σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις οι λάρνακες που ήταν προϊόντα του ίδιου τεχνίτη διακινήθηκαν σε μια ακτίνα λίγων χιλιομέτρων, στην πλειονότητα των περιπτώσεων είναι κατά μέσο όρο 5-10 χλμ. με μέγιστη απόσταση γύρω στα 20 χλμ. Πρόκειται δηλαδή για αποστάσεις που μπορούσαν να διανυθούν πεζή μέσα σε λίγες ώρες και με ένα υποζύγιο φορτωμένο με το εμπόρευμα. Ακόμα και οι λάρνακες που έχουν μεγάλο βάρος είναι δυνατόν να μεταφερθούν σε τέτοιες αποστάσεις με ένα υποζύγιο.⁷ Μπορούμε λοιπόν να

6 Νέα στοιχεία πιθανόν να προστεθούν, όταν δημοσιευτούν οι λάρνακες από το νεκροταφείο των Αρμένων. Σε παρόμοιας κλίμακας αποστάσεις έχουν βρεθεί λάρνακες που είναι προϊόντα του ίδιου τεχνίτη/εργαστηρίου στην κεντρική και ανατολική Κρήτη (βλ. Kanta 1980: 291-92· Μερούσης 2000: 409-10· Tsiropoulou – Vagnetti 1995, 1997: 476-77).

7 Οι Tsiropoulou και Vagnetti (1997: 477, σημ. 18) αναφέρουν ότι ένα υποζύ-

υποθέσουμε, χωρίς βέβαια να αποκλείουμε την πιθανότητα πλανόδιων τεχνιτών (για πλανόδιους αγγειογράφους και αγγειοπλάστες βλ. Papadopoulos 1997, κυρίως 456-57 όπου διατυπώνεται η ενδιαφέρουσα πρόταση ότι ο θαλάσσιος ρυθμός και τα μινωικά/μινωίζοντα αγγεία που έχουν βρεθεί στην Πελοπόννησο κατασκευάστηκαν και διακοσμήθηκαν επιτόπου από πλανόδιους μινωίτες τεχνίτες), ότι υπήρχαν τεχνίτες και εργαστήρια εγκατεστημένα μόνιμα σε ένα χώρο, πιθανώς σε έναν από τους οικισμούς στον οποίον τα νεκροταφεία βρέθηκαν λάρνακες.⁸

Με βάση εθνογραφικά παράλληλα και αρχαιολογικά δεδομένα είναι δυνατόν να φωτιστούν μερικές πλευρές από την οργάνωση ενός μετανакτορικού εργαστηρίου που θα μπορούσε να μην είναι μόνο χώρος παραγωγής και διακόσμησης λαρνάκων αλλά και αγγείων. Υπάρχουν ενδείξεις, λιγοστές προς το παρόν, που υπαινίσσονται ότι λάρνακες και αγγεία κατασκευάζονταν και διακοσμούνταν, σε μερικές τουλάχιστον περιπτώσεις, από τον ίδιο τεχνίτη.⁹ Μια ολιγάριθμη ομάδα (άραγε μόνο άντρες;) από δύο ως έξι άτομα

γιο μπορεί να μεταφέρει 100 κιλά. Οι μινωικές λάρνακες που φυλάσσονται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο ζυγίζουν γύρω στα 100 κιλά (με το κάλυμμα) σύμφωνα με τους εργατοτεχνίτες που τις μετακίνησαν για να τις φωτογραφίσω τον Φεβρουάριο του 2007. Η λάρνακα του Μουσείου Θεσσαλονίκης ζυγίζει λιγότερο από 100 κιλά. Οι Godart – Tzedakis (1991: 191) αναφέρουν ότι μια λάρνακα ζυγίζει πάνω από 300 κιλά, μια εκτίμηση που φαίνεται υπερβολική.

- 8 Οι Tsiropoulou και Vagnetti (1997: 477) βασισμένες σε μακροσκοπική εξέταση λαρνάκων που θεωρούνται έργα του ίδιου τεχνίτη/εργαστηρίου και έχουν κατασκευαστεί από τον ίδιο πηλό υποστηρίζουν ότι μεταφέρθηκαν με υποζύγια από τον χώρο παραγωγής τους στα νεκροταφεία.
- 9 Το συγκεκριμένο πεδίο παραμένει ακόμα παρθένο. Ο Rutkowski (1966: 133-34) και ο Watrous (1991: 303-04) έχουν σχολιάσει ακροθιγώς το θέμα. Οι Tsiropoulou και Vagnetti (1997: 475, σημ. 13) αναγνώρισαν ότι ένας ψευδόστομος αμφορέας που βρέθηκε στην Ιαλυσό της Ρόδου έχει διακοσμηθεί από τον ίδιο τεχνίτη που κόσμησε τέσσερις λάρνακες στην ανατολική Κρήτη. Σημειώνω ακόμα την περίπτωση του τεχνίτη που κόσμησε τον ΥΜ ΙΙΑ1 λουτήρα από την Κνωσό και διάφορα αγγεία βλ. Morris 1995. Πολύ σημαντική είναι η πληροφορία της Vallianou (1997: 335) ότι στον ΥΜ ΙΙΒ εργαστηριακό χώρο που ανασκάφηκε στις Γούβες Ηρακλείου βρέθηκε εκτός από όστρακα αγγείων τεμάχιο λάρνακας, μια ισχυρή ένδειξη ότι λάρνακες και αγγεία παράγονταν σε αρκετές περιπτώσεις στο ίδιο εργαστήριο.

(οι πλανόδιες ομάδες πιθαράδων από το Θραψανό αποτελούνταν από έξι άτομα με αρχηγό τον μάστορα, δύο άλλους ειδικευμένους τεχνίτες —τον *σοτομάστορα* και τον *τροχάρη*— και τρεις βοηθούς — *χωματάς*, *ξυλάς*, *κουβαλητής* βλ. Voyatzoglou 1984: 132-33, στα χωριά της Κορώνης ο τεχνίτης είχε μόνο δυο βοηθούς βλ. Blitzer 1990: 679) επάνδρωνε το εργαστήριο που ήταν ένας ανοικτός χώρος στον οποίο γίνονταν η προετοιμασία του πηλού, το ‘χτίσιμο’ της λάρνακας, η επεξεργασία της επιφάνειάς της, η διακόσμηση και η όπτηση (για εργαστηριακούς χώρους κατασκευής αγγείων και πιθανώς λαρνάκων της ΥΜ ΙΙΒ περιόδου βλ. Χατζή-Βαλλιάνου 1995, Vallianou 1997). Η παραγωγή μιας λάρνακας απαιτεί περισσότερο χρόνο, κόπο και πρώτες ύλες από ότι ένα αγγείο ή ένα πιθάρι. Λόγω του ορθογώνιου σχήματος των κιβωτιόσχημων λαρνάκων θα πρέπει να χρησιμοποιούνταν ‘η τεχνική των τμημάτων’ (Rice 1987: 125· Rye 1981: 71-72), μια μέθοδος στην οποία ο πηλός ανοίγεται σε ‘φύλλα’ διαφόρων μεγεθών και σχημάτων (τετράγωνα ή ορθογώνια για το κιβώτιο, τρίγωνα και τραπέζια για το κάλυμμα), ‘η τεχνική των κουλούρων’ (Rice 1987: 127-28· Rye 1981: 127-28) (δοκός, περιχέιλωμα, λουτηροειδείς λάρνακες) πιθανώς και μήτρες με τις οποίες κατασκευάζονταν επιμέρους τμήματα (π.χ. πόδια) ή εξ ολοκλήρου κομμάτια, όπως καλύμματα με κοίλες στενές πλευρές (Rice 1987: 125-26). Λόγω όγκου κατά την παραγωγή θα πρέπει να χρησιμοποιούνταν υποστηρίγματα έτσι ώστε να αποφευχθούν διάφορα προβλήματα, όπως κατάρρευση των τοιχωμάτων (Rye 1981: 63). Μετά ακολουθούσε η συναρμολόγηση, μια σχετικά σύνθετη διαδικασία, κατά την οποία τα επιμέρους τμήματα συγκολλούνταν και καλύπτονταν με στρώματα πηλού. Η επεξεργασία της επιφάνειας και η κάλυψη των ατελειών με λείανση, η τοποθέτηση του επιχρίσματος και τέλος η διακόσμηση και η όπτηση ήταν οι υπόλοιπες διαδικασίες.¹⁰ Για την όπτηση και πάλι λόγω όγκου απαιτούνταν μεγάλο

10 Η τεχνολογία των λαρνάκων είναι ένα ακόμα θέμα που δεν έχει απασχολήσει την έρευνα μέχρι σήμερα, γι’ αυτό οι δημοσιευμένες πληροφορίες είναι ελάχιστες βλ. Μερούσης 2000: 404, σημ. 1330. Η παραστάδα και οι πλευρές μιας αποσπασματικά σωζόμενης λάρνακας που φυλάσσεται στο Ε.Α.Μ. έχουν κατα-

μεγέθους κλίβανοι.¹¹ Είναι πάντως χαρακτηριστικό ότι οι λάρνακες στην πλειονότητά τους έχουν ανομοιογενές ψήσιμο, πράγμα που διαπιστώνεται από τις ποικίλες αποχρώσεις του πηλού, του επιχρίσματος και της βαφής τους.

Η έρευνα για τους τεχνίτες και τα εργαστήρια λαρνάκων παραμένει κατά βάση ένα πεδίο ανοιχτό στην έρευνα. Αρχαιομετρικές αναλύσεις, δημοσίευση λαρνάκων, που έχουν έρθει στο φως πριν από δεκαετίες, επανεξέταση ήδη δημοσιευμένων με στόχο τη μελέτη της τεχνολογίας τους και πειραματικές προσπάθειες παραγωγής λαρνάκων απαιτούνται για να αποσαφηνιστούν πολλά προβλήματα και ερωτήματα που σχετίζονται με την παραγωγή και τη διακίνησή τους στην ΥΜ ΙΙΙ Κρήτη.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΛΑΡΝΑΚΩΝ

1. Κιβωτιόσχημη με κάλυμμα (Μουσείο Ρεθύμνου 1709) (εικ. 1)

Προέλευση : Αρμένιοι, τάφος 10 (λάρνακα 2).

Διαστάσεις : Δεν αναφέρονται.

Διακόσμηση πολύχρωμη. Μακριές πλευρές χωρισμένες σε δύο φατνώματα : Α. αίγαγρος, ελάφι και φυτικά θέματα. Β. αίγαγρος, πουλί και φυτικά θέματα.

σκευαστεί από ένα ενιαίο κομμάτι-‘φύλλο’ πηλού πάχους γύρω στα 1,5-2 εκ. που είχε επιστρωθεί με ένα άλλο ‘φύλλο’ πηλού παρόμοιου πάχους (βλ. Μερούσης 2009: 91). Και ο πυθμένας της λάρνακας αυτής πιθανόν να ήταν κατασκευασμένος από ενιαίο ‘φύλλο’ πηλού.

- 11 Για σύγχρονους με τις λάρνακες κεραμικούς κλιβάνους βλ. αυτούς που ήρθαν στο φως στις Γούβες Ηρακλείου (Χατζή-Βαλιάνου 1995: 1057, Vallianou 1997: 339-40) στους οποίους ψήνονταν διαφόρων τύπων και μεγεθών αγγεία, λάρνακες και ειδώλια. Στον ευρύχωρο κλίβανο ΙV ήταν δυνατό να τοποθετηθούν λάρνακα και αγγεία, ωστόσο οι υπόλοιποι έχουν μικρότερο σε διαστάσεις θάλαμο (διάμετρος γύρω στα 2 μ.). Ενδεικτικά σημειώνω ότι ο ΥΜ ΙΒ κεραμικός κλίβανος στον Κομμό έχει διαστάσεις 3,50x2,50 μ., στον Στύλο διάμετρο 2,30 μ., ενώ στο Παλαίκαстро διάμετρο 2,68 μ. (Shaw – van Moortel 1997: 323-Δαβάρας 1973: 75, Davaras 1980: 115, 117 αντίστοιχα).

Εικ. 1 : Λάρνακα από τους Αρμένους (αρ. κατ. 1)

Στενές πλευρές : Α. σύμπλεγμα διπλών κεράτων και διπλού πέλεκου που πατά σε σειρά ροδάκων. Β. ψάρι, συμμετρικό κυματοειδές πλαίσιο και σπείρες.

Παραστάδες : θέουσα σπείρα, κυματοειδείς ταινίες, ταινία με ατρακτοειδή θέματα.

Κάλυμμα : μακριές πλευρές χωρισμένες σε δύο φατνώματα με ταινία θέουσας σπείρας: Α. σύμπλεγμα διπλών κεράτων και διπλού πέλεκου που πατά σε σειρά ροδάκων, φύλλα. Β. άνθος και πουλί που ραμφίζει άνθος.

Στενές πλευρές : φύλλο και σχηματοποιημένο φυτικό θέμα.

Χρονολόγηση : ΥΜ ΙΙΑ2

Βιβλιογραφία : Τζεδάκις 1971: 220, εικ. 6· Μερούσης 2000: 111 (αρ. κατ. 18, όπου αναλυτική περιγραφή και βιβλιογραφία).

Εικ. 2 : Λάρνακα από τους Αρμένους (αρ. κατ. 2)

2. Κιβωτιόσχημη (Μουσείο Ρεθύμνου 1712) (εικ. 2)

Προέλευση : Αρμένιοι, τάφος 24 (λάρνακα 1).

Διαστάσεις : Δεν αναφέρονται.

Διακόσμηση πολύχρωμη. Μακριές πλευρές χωρισμένες σε δύο φατνώματα. Α. σκηνή κυνηγιού. Αίγαγρος με το νεογνό του και φυτικά θέματα. Β. αίγαγρος και φυτικά θέματα, πτηνό με φυτικά θέματα.

Στενές πλευρές : Α. ψάρι, συμμετρικό κυματοειδές πλαίσιο, αντωπά πτηνά και άνθος. Παραστάδες : κυματοειδείς ταινίες, θέουσα σπείρα, ταινία με ατρακτοειδή θέματα, σειρά δίσκων.

Κάλυμμα : σώζεται αποσπασματικά. Συμπλέγματα διπλών κεράτων και διπλού πέλεκυ.

Χρονολόγηση : ΥΜ ΙΙΑ2

Βιβλιογραφία : Τζεδάκις 1971: 218, 220, εικ. 5, πίν. ΙΙΙ. 1.· Μερούσης 2000: 114 (αρ. κατ. 22 όπου αναλυτική περιγραφή και βιβλιογραφία).

3. Κιβωτιόσχημη με κάλυμμα (Μουσείο Χανίων 1187)

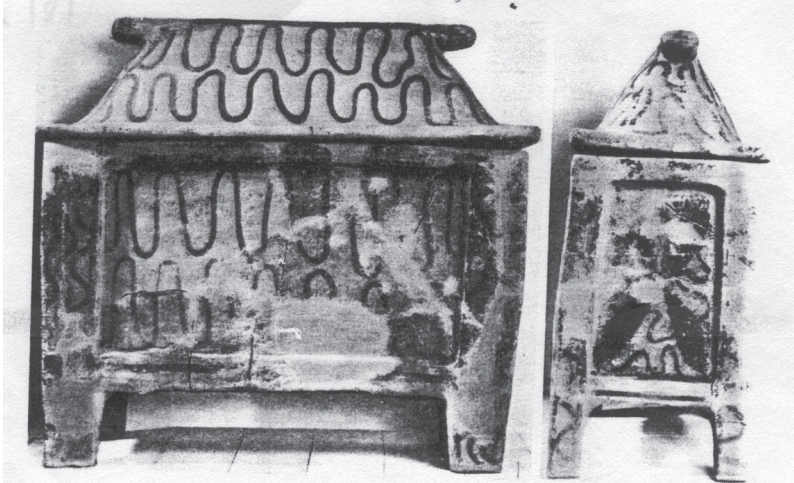
Προέλευση : Δράμια.

Διαστάσεις : Δεν αναφέρονται.

Διακόσμηση πολύχρωμη : οργάνωση παραστάσεων και θέματα όμοια με τις αρ. κατ. 1-2.

Χρονολόγηση : ΥΜ ΙΙΑ2

Βιβλιογραφία : Αδημοσίευτη. *ΚρητΧρον* 5 (1951): 445· Μερούσης 2000: 131-32 (αρ. κατ. 65, όπου και βιβλιογραφία).

Εικ. 3 : Λάρνακα από τον Μαρουλά (αρ. κατ. 4)

4. Κιβωτιόσχημη με κάλυμμα (Μουσείο Ρεθύμνου 2176) (εικ. 3)

Προέλευση : Μαρουλάς.

Διαστάσεις : μήκος 1,58 μ., πλάτος 0,43 μ., ύψος 1,07 μ. (με το κάλυμμα).

Πηλός : καστανός ανοιχτός με εγκλείσματα, επίχρυσμα καστανό ανοιχτό, βαφή καστανέρυθη ανοιχτή.

Διακόσμηση : Μακριές πλευρές. Δύο οριζόντιες παράλληλες οφιοειδείς ταινίες.

Στενές πλευρές : Α. αβακωτό κόσμημα Β. οφιοειδείς ταινίες και τετράφυλλο θέμα.

Παραστάδες : οφιοειδής ταινία.

Κάλυμμα : Μακριές πλευρές. Δύο οριζόντιες οφιοειδείς ταινίες

Στενές πλευρές : κυματοειδής ταινία.

Δοκός : εγκάρσιες γραμμές.

Χρονολόγηση : ΥΜ ΙΙΙΒ

Βιβλιογραφία : Παπαποστόλου 1974: 248, πίν. 186 α-β· Μερούσης 2000: 156 (αρ. κατ. 121).

Εικ. 4 : Λάρνακα στο Ε.Α.Μ. (αρ. κατ. 5)

5. Κιβωτιόσχημη με κάλυμμα¹² (κιβώτιο : Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 12834, κάλυμμα: Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 12836) (εικ.4)

Προέλευση : Μαρουλάς (;).

Πηλός : χοντρόκοκκος με πολλά εγκλείσματα, ποικιλόχρωμος λόγω ανομοιογενούς όπτησης, επίχρισμα υπόλευκο, βαφή καστανή (βλ. κάλυμμα). Κάλυμμα : πηλός ανοιχτός καστανός χοντρόκοκκος με εγκλείσματα (10YR 7/4 very pale brown), επίχρισμα υπόλευκο 2,5Y 7/4 pale yellow), βαφή καστανή, κατά τόπους σκούρα καστανή λόγω νέφους στην όπτηση (10YR 4/3 brown).

Διαστάσεις : Κιβώτιο : σωζόμενο μήκος 0,78 μ., πλάτος 0, 43 μ., ύψ. 0,74 μ.

Κάλυμμα : μήκος 1,04 μ., πλάτος 0,45 μ., ύψ. 0, 27 μ.

Διακόσμηση : όπως η αρ. κατ. 4.

12 Για τη νέα ταύτιση κιβωτίου και καλύμματος βλ. Μερούσης 2009: 88.

Χρονολόγηση : ΥΜ ΙΙΙΒ

Βιβλιογραφία : κιβώτιο : δημοσίευτο βλ. Μερούσης 2009: 85-88,
κάλυμμα : Τουλούπα 1968: 55 (αρ. 2), εικ.3-4· Μερούσης 2000:
156-57 (αρ. κατ. 123).

Εικ. 5 : Λάρνακα από τους Αρμένους (αρ. κατ. 6)

6. Κιβωτιόσχημη με κάλυμμα (Μουσείο Ρεθύμνου αρ. 1707) (εικ. 5)

Προέλευση : Αρμένιοι, τάφος 11.

Διαστάσεις : μήκος 0,95-0,99 μ., πλάτος 0,39-0,44 μ., ύψος 0,95 μ. (0,69 χωρίς το κάλυμμα).

Πηλός καστανός με εγκλείσματα, επίχρισμα κιτρινωπό, βαφή καστανή ως μαύρη λόγω ανομοιογένειας στην όπτηση.

Διακόσμηση : Κιβώτιο. Μακριές πλευρές : Α. σκηνή κυνηγιού Β. πάνω ζώνη : συμπλέγματα διπλών κεράτων και διπλού πέλεκου, μεσαία:

διάγραμμαι ρόμβοι σε δύο ζώνες, κάτω : ολόβαφα τρίγωνα και θέουσα σπείρα.

Στενές πλευρές : παπυροειδές άνθος.

Παραστάδες : κυματοειδείς ταινίες, στην αριστερή παραστάδα της μακριάς πλευράς Α οι κυματοειδείς ταινίες πλαισιώνουν ολόβαφο συμμετρικό πλαίσιο.

Κάλυμμα. Μακριές πλευρές : πλέγμα τόξων που γεμίζονται με ομάδες ενάλληλων τόξων.

Στενές πλευρές : Α. σύμπλεγμα διπλών κεράτων και διπλού πέλεκυ. Β. αίγαγρος με τα δύο νεογνά του.

Χρονολόγηση : ΥΜ ΙΙΙΒ

Βιβλιογραφία : Τζεδάκις 1971: 218, εικ.4, πίν. ΙΙΙ.3· Μερούσης 2000: 112-13 (αρ. κατ. 20, όπου περιγραφή και συγκεντρωμένη βιβλιογραφία).

7. Κιβωτιόσχημη με κάλυμμα

(εικ. 6)

Προέλευση : Μαρουλάς.

Διαστάσεις : μήκος 1,16 μ., πλάτος 0,48 μ., ύψος 1.04 μ. με το κάλυμμα, ύψ. καλύμματος 0,30 μ.

Πηλός κοκκινωπός, επίχρισμα κιτρινωπό, βαφή σκούρα καστανή, κατά τόπους μαύρη λόγω ανομοιογενούς όπτησης.

Διακόσμηση : Κιβώτιο. Μακριές πλευρές : Φύλλα. Στενές πλευρές : Α. ακόσμητη. Β. σκηνή κυνηγιού.

Παραστάδες : κυματοειδείς ταινίες.

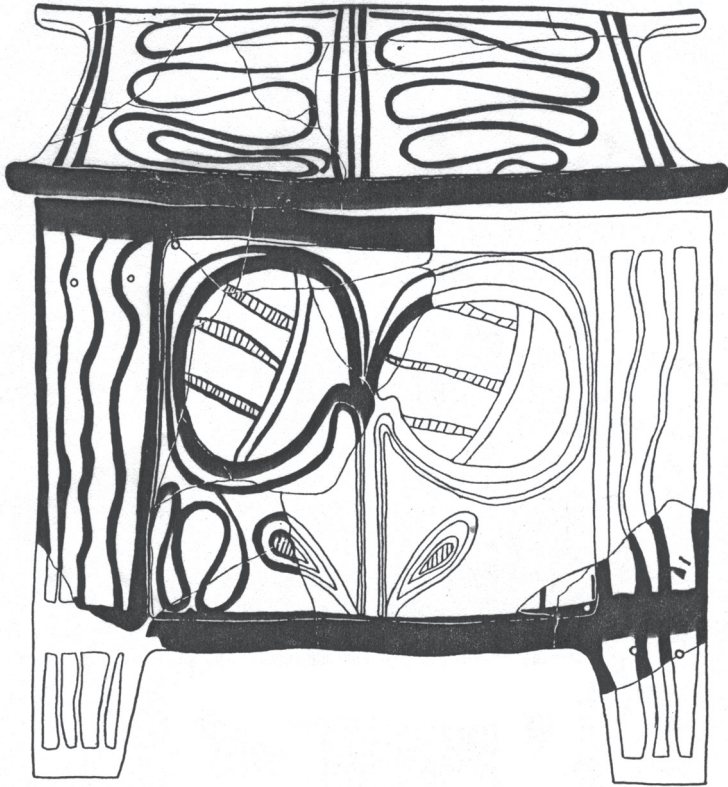
Κάλυμμα : ακόσμητο.

Χρονολόγηση : ΥΜ ΙΙΙΒ

Βιβλιογραφία : Κάντα 1973· Μερούσης 2000: 154-55 (αρ. κατ. 118, όπου συγκεντρωμένη βιβλιογραφία).

Εικ. 6 : Λάρνακα από τον Μαρουλά (αρ. κατ. 7)

Εικ. 7 : Λάρνακα από τον Μαρουλά (αρ. κατ. 8)

8. Κιβωτιόσχημη με κάλυμμα (Μουσείο Θεσσαλονίκης ΒΕ 10544)

(εικ. 7)

Προέλευση : Μαρουλάς.

Διαστάσεις : μήκος 0,92 μ., πλάτος 0,45 μ. ύψος 0, 97 μ. (ύψος καλύμματος 0,25 μ.)

Πηλός καστανός ανοιχτός με εγκλείσματα, κιτρινωπό επίχρισμα, βαφή σκούρα καστανή, κατά τόπους μαύρη ή έντονα κόκκινη λόγω ανομοιογενούς όπτησης.

Διακόσμηση : Κιβώτιο. Μακριές πλευρές. Α. δύο χταπόδια. Β. φύλλα.
 Στενές πλευρές : Α. χταπόδι Β. αβακωτό κόσμημα.
 Παραστάδες : κυματοειδείς ταινίες.
 Κάλυμμα. Μακριές πλευρές χωρισμένες σε δύο μετόπες, κοσμούνται με οφιοειδή ταινία.
 Στενές πλευρές χωρισμένες σε δύο μετόπες, κοσμούνται με οφιοειδή ταινία.
 Δοκός : κυματοειδείς ταινίες.
 Χρονολόγηση : ΥΜ ΙΙΙΒ
 Βιβλιογραφία : Μιχαηλίδου-Παππά 1972· Μερούσης 2000: 154 (αρ. κατ. 117, όπου συγκεντρωμένη η βιβλιογραφία).

Εικ. 8 : Λάρνακα στο Ε.Α.Μ. (αρ. κατ. 9)

9. Κιβωτιόσχημη¹³ (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 12835) (εικ. 8)

Πρόελευση : Μαρουλάς (;).

13 Το κάλυμμα που έχει τοποθετηθεί στο συγκεκριμένο κιβώτιο είναι πολύ πιθανό ότι δεν συνανήκει (πρβ. Τουλούπα 1968: 54) καθώς ο πηλός και οι διαστάσεις του είναι διαφορετικοί από του κιβωτίου βλ. σχετικά Μερούσης 2009: 83.

Διαστάσεις : μήκος 0,92 μ., πλάτος 0,41 μ. ύψος 0,75 μ.

Πηλός κοκκινωπός (2,5YR 5/8 red), επίχρσιμα κιτρινωπό (7,5YR 8/6 reddish yellow), βαφή κοκκινωπή (10R 5/6 red), κατά τόπους μαύρη λόγω ανομοιογενούς όπτησης.

Διακόσμηση : Κιβώτιο. Μακριές πλευρές. Α. φύλλα Β. ψάρια, δικτυωτά τρίγωνα και σπείρες με στέλεχος.

Στενές πλευρές : Α. συμμετρικό κυματοειδές πλαίσιο Β. αβακωτό κόσμημα.

Παραστάδες : συμμετρικό κυματοειδές πλαίσιο.

Χρονολόγηση : ΥΜ ΙΙΙΒ

Βιβλιογραφία : Τουλούπα 1968: 54-55 (αρ.1.), εικ.1-2· Μερούσης 2000: 156 (αρ. κατ. 122), Μερούσης 2009: 81-83.

10. Κιβωτιόσχημη με κάλυμμα (εικ. 9)

Προέλευση : Αρμένιοι, τάφος 108.

Διαστάσεις : Δεν αναφέρονται.

Διακόσμηση : Κιβώτιο. Μακριά πλευρά Α : δύο φύλλα.

Παραστάδες : κυματοειδείς ταινίες.

Κάλυμμα. Μακριά πλευρά : οριζόντια κυματοειδής ταινία.

Χρονολόγηση : ΥΜ ΙΙΙΒ

Βιβλιογραφία : ΑρχΔελτ 33 (1978) Β2: 379, πίν. 195 α-β· Μερούσης 2000: 115-16 (αρ. κατ. 25).

Εικ. 9 : Λάρνακα από τους Αρμένους (αρ. κατ. 10)

11. Κιβωτιόσχημη με κάλυμμα

(Μουσείο Ρεθύμνου 2174) (εικ. 10)

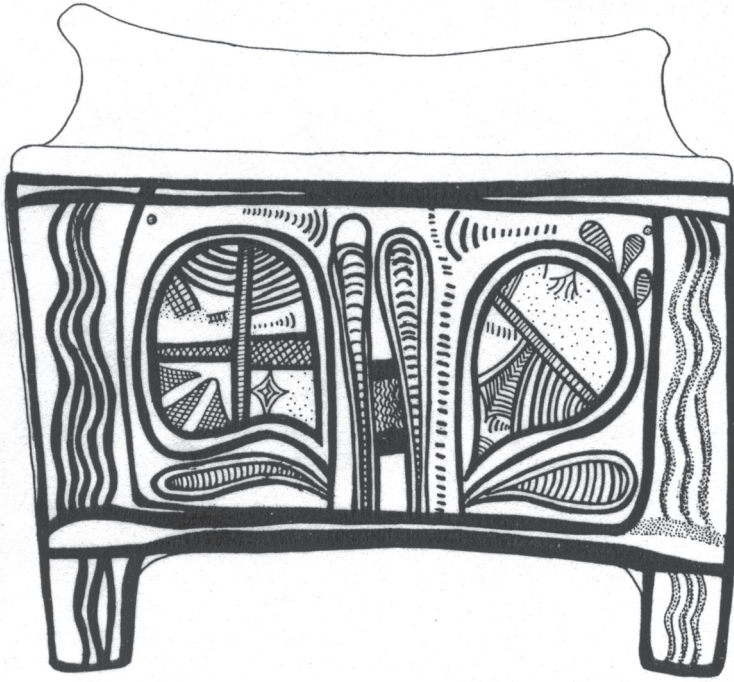
Προέλευση : Άδελε.

Διαστάσεις : μήκος 0,94 μ., πλάτος 0,42 μ., ύψος 1,04 μ. (με το κάλυμμα).

Πηλός καστανοκόκκινος με εγκλείσματα, επίχρσιμα κιτρινωπό, βαφή κοκκινωπή.

Διακόσμηση : Μακριές πλευρές. Φύλλα.

Στενές πλευρές. Α. διαγώνιες ταινίες. Β. χωρισμένη σε δύο μετόπη. Σε

Εικ. 10 : Λάρνακα από το Άδελε (αρ. κατ. 11)

καθεμιά διπλά κέρατα από τα οποία εκφύονται χιαστί οι γραμμές στις γωνίες των οποίων εγγράφονται εναλλάγα τόξα.

Παραστάδες : κυματοειδείς ταινίες.

Κάλυμμα : Μακριές πλευρές χωρισμένες σε δύο μετόπες, διακοσμούνται με μια οφιοειδή ταινία. Στενές πλευρές : ομάδα εναλλήλων ημικυκλίων.

Βιβλιογραφία : Παπαποστόλου 1974: 254, εικ.4, πίν. 188 α-β· Μερούσης 2000: 106 (αρ. κατ. 8).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

- Blitzer 1990 : H. Blitzer, «ΚΟΡΩΝΕΪΚΑ. Storage-Jar Production and Trade in the Traditional Aegean», *Hesperia* 59: 675-711.
- Βογιατζόγλου 1972 : Μ. Βογιατζόγλου, *Τα πιθάρια στο Θραψανό της Κρήτης: η τεχνική και οι συντεχνίες των πιθαράδων*, Θεσσαλονίκη.
- Cherry 1983 : J. Cherry, «Evolution, Revolution and the Origins of Complex Society in Minoan Crete», στο O. Krzyszkowska – L. Nixon (επιμ.), *Minoan Society: Proceedings of the Cambridge Colloquium, 1981*, Bristol, 19-45.
- _____. 1992 : J. Cherry, «Beazley in the Bronze Age? Reflections on Attribution Studies in Aegean Prehistory», στο R. Laffineur – J. Crowley (επιμ.), *EIKON. Aegean Bronze Age Iconography : Shaping a Methodology. (Proceedings of the 4th International Aegean Conference, University of Tasmania, Hobart, Australia 6-9/4-1992)*, Liège/Austin, 123-144.
- Conkey – Hastorf 1990 : M.W. Conkey – Chr. Hastorf, «Introduction», στο M.W. Conkey – Chr. Hastorf (επιμ.), *The Uses of Style in Archaeology*, Cambridge, 1-4.
- Δαβάρας 1973 : Κ. Δαβάρας, «Μινωική κεραμική κάμινος εις Στύλον Χανίων», *AE* : 75-80.
- Davaras 1980 : C. Davaras, «A Minoan Pottery Kiln at Palaikastro», *BSA* 75: 115-126.
- Godart – Tzedakis 1991 : L. Godart – Y. Tzedakis, «La Crète du Minoen Récent III B à l'époque géométrique», στο D. Musti – A. Sacconi – L. Rocchetti – M. Rocchi – E. Scafa – L. Sportiello – M.E. Giannotta (επιμ.), *La transizione dal miceneo all'alto arcaismo. Dal palazzo alla città. (Atti del Convegno Internazionale, Roma 14-19 marzo 1988)*, Roma, 187-195.
- Furumark 1970 : A. Furumark, *Mycenaean Pottery I. Analysis and Classification*, Stockholm.
- Hamilakis 2002 : Y. Hamilakis, «What Future for the 'Minoan' Past ? Rethinking Minoan Archaeology», στο Y. Hamilakis (επιμ.), *Labyrinth Revisited : Rethinking 'Minoan' Archaeology*, Oxford, 2-28.

- Hodder 1990 : I. Hodder, «Style as Historical Quality», στο M. Conkey – Chr. Hastorf (επιμ.), *The Uses of Style in Archaeology*, Cambridge, 44-51.
- Hill 1977 : J.N. Hill, «Individual Variability in Ceramics and the Study of Prehistoric Social Organisation», στο J.N. Hill – J. Gunn (επιμ.), *The Individual in Prehistory. Studies of Variability in Style in Prehistoric Technologies*, New York, 55-108.
- _____. 1993 : J.N. Hill, «Comments», *CambrAJ* 3(1): 56-57.
- Κάντα 1973 : Α. Κάντα, «Υστερομινωική σαρκοφάγος από το χωρίον Μαρουλάς Ρεθύμνου», *AAA* VI: 315-323.
- Kanta 1980 : A. Kanta, *The Late Minoan III Period in Crete. A Survey of Sites, Pottery and their Distribution*, Göteborg.
- Laffineur – Betancourt 1997 : L. Laffineur – P. Betancourt (επιμ.), *TEXNH. Craftsmen, Craftswomen and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age / Artisanat et artisans en Égée à l'âge du Bronze. (Proceedings of the 6th International Aegean Conference / 6e Rencontre égéenne internationale, Philadelphia, Temple University, 18-21 April 1996)*, (Aegaeum 16), Liège/Austin.
- Mavriyannaki 1972 : C. Mavriyannaki, *Recherches sur les larnakes minoennes de la Crète occidentale*, Roma.
- Μιχαηλίδου-Παππά 1972 : Ά. Μιχαηλίδου-Παππά, «Κρητική λάρνακα στο Μουσείο Θεσσαλονίκης», *ΚρητΧρον* 24: 325-359.
- Μερούσης 1990 : Ν. Μερούσης, «Αρχαιολογικές προσεγγίσεις της εικονογραφίας. Σκέψεις και παρατηρήσεις με βάση εικονογραφικά δεδομένα από τη μινωική Κρήτη», *TOMH* 301(2): 64-70.
- _____. 2000 : Ν. Μερούσης, *Οι εικονογραφικοί κύκλοι των ΥΜΙΙΙ λαρνάκων. Οι διαστάσεις της εικονογραφίας στα πλαίσια των ταφικών πρακτικών*, Θεσσαλονίκη.
- _____. 2009 : Ν. Μερούσης, «ΥΜΙΙΙ λάρνακες στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο», *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών* 40-41 (2007-2008) [2009]: 77-92.
- Morgan 1985 : L. Morgan, «Idea, Idiom and Iconography», στο P. Darcque – J.C. Poursat (επιμ.), *L' iconographie Minoenne : Actes de la Table Ronde d' Athènes (21-22/4 1983)*, Athènes, 5-19.
- Morris 1993 : Chr. Morris, «Hands Up for the Individual : the Role of Attribution Studies in the Bronze Age Aegean», *CambrAJ* 3(1): 41-66.

- Morris 1995 : Chr. Morris, «Fishy Tales from Knossos. A Minoan Larnax and Vase-Painter», στο Chr. Morris (επιμ.), *Klados. Essays in Honour of J.N. Coldstream*. London, 185-193.
- Morris I. ³1999 : I. Morris, «Archaeologies of Greece», στο I. Morris (επιμ.), *Classical Greece. Ancient Histories and Modern Archaeologies*, Cambridge, 8-47.
- Papadopoulos 1997 : J. Papadopoulos, «Innovations, Imitations and Ceramic Style : Modes of Production and Modes of Dissemination», στο Laffineur – Betancourt 1997, 449-461.
- Παπαποστόλου 1974 : I. Παπαποστόλου, «Περυσυλλογή αρχαίων εις Δυτικήν Κρήτην», *ΠΑΕ* : 47-56.
- Rice 1987 : P.M. Rice, *Pottery Analysis. A Sourcebook*, Chicago.
- Rutkowski 1966 : B. Rutkowski, *Larnaksy Egejskie*, Warszawa.
- Shaw – van Moortel 1997 : J. Shaw – A. van Moortel, «A LMIA Pottery Kiln at Kommos, Crete», στο Laffineur – Betancourt 1997, 323-330.
- Rye 1981 : O.S. Rye, *Pottery Technology. Principles and Reconstruction*, Washington.
- Tsipopoulou – Vagnetti 1995 : M. Tsipopoulou – L. Vagnetti, «Ipotesi su un' officina per la produzione di larnakes nella regione di Siteia», στο M. Tsipopoulou – L. Vagnetti (επιμ.), *Achladia. Scavi e Ricerche della Missione Greco-Italiana in Creta Orientale (1991-1993)*, Roma, 131-145.
- Tsipopoulou – Vagnetti 1997 : M. Tsipopoulou – L. Vagnetti, «Workshop Attributions for some LM III East Cretan Larnakes», στο Laffineur – Betancourt 1997, 473-479.
- Τζεδάκις 1971 : I. Τζεδάκις, «Λάρνακες υστερομινωικού νεκροταφείου Αρμένων Ρεθύμνης», *AAA IV*: 216-221.
- Τουλούπα 1968 : E. Τουλούπα, «Πήλινα κρητικά λάρνακες εν τω Εθνικώ Μουσείω», *AAA I*: 54-57.
- Vallianou 1997 : D. Vallianou, «The Potters' Quarter in LM III Gouves», στο Laffineur – Betancourt 1997, 333-343.
- Voyatzoglou 1984 : M. Voyatzoglou, «Thrapsano. Village of Jar Makers», στο P. Betancourt (επιμ.), *East Cretan White-on-Dark Ware. Studies on a Hand-made Pottery of the Early to Middle Minoan Period*, Pennsylvania, 130-142.

Watrous 1991 : L.V. Watrous, «The Origin and Iconography of the Late Minoan Painted Larnax», *Hesperia* 90: 285-307.

Χατζή-Βαλλιάνου 1995 : Δ. Χατζή-Βαλλιάνου, «Μινωικά κεραμικά εργα-
στήρια. Μια εθνολογική προσέγγιση με νέα δεδομένα», *Πεπραγμένα
Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ρέθυμνο, 25-29 Αυγούστου
1991)* [= *Νέα Χριστιανική Κρήτη* 6-7 (1994-1995)], Α2, Ρέθυμνο,
1035-1058.

